

Peer-reviewed Journal

Impact Factor: 7.265

ISSN 2230-9578

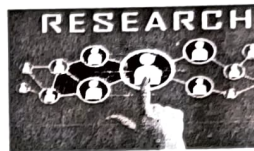
Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

July 2022 Volume-14 Issue-8

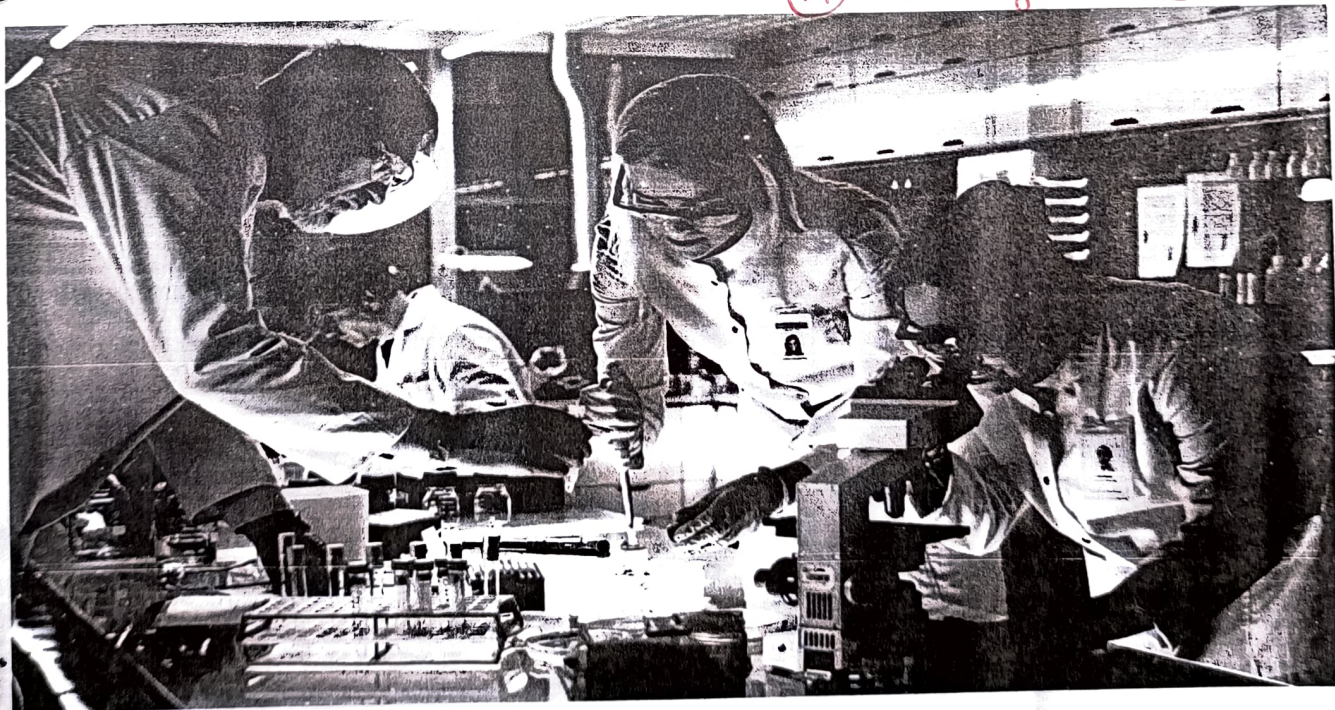
**Chief Editor
Dr. R. V. Bhole**

*'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)*

social
issues
rights human immigration racism addiction

(14) Dr. Shivaji Diwan (Ph.D. Sci.)

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

July-2022 Volume-14 Issue-8

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

**'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102**

EDITORIAL BOARD

Nguyen Kim Anh [Hanoi] Vietnam	Prof. Andrew Cherepanow Detroit, Michigan [USA]	Prof. S. N. Bharambe Jalgaon [M.S.]
Dr. R. K. Narkhede Nanded [M.S.]	Prof. B. P. Mishra, Aizawal [Mizoram]	Prin. L. N. Varma Raipur [C. G.]
Dr. C. V. Rajeshwari Pottikona [AP]	Prof. R. J. Varma Bhavnagar [Guj]	Dr. D. D. Sharma Shimla [H.P.]
Dr. Abhinandan Nagraj Benglore [Karnataka]	Dr. Venu Trivedi Indore [M.P.]	Dr. Chitra Ramanan Navi, Mumbai [M.S.]
Dr. S. T. Bhukan Khiroda [M.S.]	Prin. A. S. Kolhe Bhalod [M.S.]	Prof. Kaveri Dabholkar Bilaspur [C.G.]

Published by-Chief Editor, Dr. R. V. Bhole, (Maharashtra)

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	मराठवाड्यातील पर्यटन उद्योगपुढील समस्या आणि उपाय योजना जोगदंड रमेश बापूराव	1-2
2	जनपद लखीमपुर खीरी में अवसंरचनात्मक विकास का भौगोलिक अध्ययन डॉ. पुष्पा सिंह, विकास सिंह	3-10
3	आधुनिक काळातील ग्रामीण महिलांचे सक्षमीकरण एक काळाची गरज प्रा. डॉ. एस.पी. लाखे	11-16
4	मराठी वाङ्मयातील सामाजिक जाणिवांचे स्वरूप प्रा. डॉ. पुरुषोत्तम नंदेश्वर	17-22
5	लोकप्रशासनातील आधुनिक विचारप्रवाह: नागरिकांची सनद डॉ. बाळासाहेब निर्मळ	23-26
6	यशपाल के 'झूठा सच' उपन्यास में सांप्रदायिक संघर्ष डॉ. पठाण जलालखान	27-29
7	महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ श्री.एच.आर.आहेर, डॉ.जयवंत भदाणे	30-34
8	ग्रामस्थांच्या सहकार्यातून महाराष्ट्रातील जलसंधारण आणि जलसंवर्धन चळवळ डॉ. अंकुश साहेबराव डोके	35-38
9	महिला सशक्तिकरण और भारत अर्जुन सिंह छतोला	39-45
10	नाट्यप्रदर्शनाच्या माध्यमातून 'आकडा' या शेतकरी विषयक संहितेचे साहित्यिक मूल्य डॉ. वैशाली केशव बोदेले	46-49
11	मुलांच्या शैक्षणिक विकासात अंगणवाडीची भूमिका संगिता गंगाराम मेश्राम	50-52
12	नागपूर जिल्ह्यातील काटोल शहरातील शाळांमध्ये मुलांना ने-आण करणाऱ्या ऑटोचालकांना कोरोना काळात आलेल्या समस्या एकविश्लेषणात्मक अध्ययन Dr.Hemlata Manohar Nagmote	53-56
13	सारबंगाली जीवन में कृतिवासी रामायण का प्रभाव डॉ. मनोतोष माजि	57-58
14	मराठा आरक्षण: कायदेमंडळ आणि न्यायमंडळासमोरील गंभीर पेचप्रसंग Bandu Shrinivas Talikhedkar	59-63
15	पाली भाषेचे महत्त्व डॉ. माधव बसवंते	64-66
16	पूर्व वाल्यावस्थेतील मुलांच्या विकासात अंगणवाडीचे योगदान संगिता गंगाराम मेश्राम	67-70
17	शेतमाल हमीभाव व शेतमालाच्या किंमतीचा शेतकऱ्यांवर होणारा परिणाम डॉ. संभाजी भाऊराव काळे, दिगांबर ज्ञानदेव नलगे	71-73
18	शिक्षक प्रशिक्षण पाठ्यक्रम में बिना उपस्थिती के डिग्री प्राप्त कर ने प्रवृत्ती के प्रति विद्यार्थीयों एवं शिक्षकों के दृष्टिकोन का अध्ययन डॉ. पंकज कुमार	74-81
19	'युगांत' आणि 'साई' एक दृष्टिक्षेप डॉ. यशवंत राऊत	82-86
✓20	राजर्षी शाहू महाराजांची सामाजिक न्याय विषयक भूमिका प्रा.डॉ.शिवाजी गोविंदराव दिवाण	87-90
21	स्वा. वि. दा. सावरकर वाङ्मयीन कार्य प्रा. प्रियंका आकाश राऊत	91-95

राजर्षी शाहू महाराजांची सामाजिक न्याय विषयक भूमिका

प्रा.डॉ.शिवाजी गोविंदराव दिवाण

सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, महिला महाविद्यालय, गेवराई

Email ID-shivajidiwan@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.6988629

प्रस्तावना : आपल्याला स्वातंत्र्य मिळून 75 वर्ष झालीत तरी देखील तळा-गळातील लोकांसाठी शिक्षण देण्यात, महिला आरक्षणाची अंमलबजावणी करण्यात शासकीय व निमशासकीय क्षेत्रात नोकऱ्या देण्यात व त्यातील आरक्षणाची अंमलबजावणी करण्यात शासनाला पूर्ण यश आलेले नाही. या सगळ्या पार्श्वभूमीवर एक अग्रणी सुधारक म्हणून 'शाहू महाराजांचे' आरक्षण धोरण व त्यांची बहुजन समाजाला न्याय देण्याची भूमिका खूप महत्वाची आहे. म्हणूनच 'राजर्षी शाहू महाराजांची सामाजिक न्यायविषयक भूमिका' हा विषय संशोधनासाठी निवडण्यात आला आहे. या विषयाची व्याप्ती जरी खूप मोठ्या प्रमाणावर असली तरी देखील सारांश रुपाने या विषयाचा आढावा घेतला आहे. राजर्षी शाहू महाराजांची विचारधारा सर्व घटकांसाठी होती. सर्व वर्गांना सामावून घेणारी होती. त्यांच्या विचाराला सामाजिक न्यायाची किनार होती. त्यांचे विचार सर्वच दृष्टीने व्यापक होते. जीवनाभिमुख असे होते. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक या सर्व अंगांना स्पर्श करणारे होते. भारतातील मोठ-मोठ्या संस्थानिकांनी महालात, दिवाणखान्यात मौजमजा करत दिवस काढले पण राजर्षी शाहूंनी कोल्हापूरसारख्या छोट्या संस्थानात हे करून दाखविले. त्याचबरोबर ब्रिटीश राजवटीत स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात अनेक क्रांतिकारी निर्णय घेतले. त्यापैकी 1902 साली प्रशासनात 50 टक्के जागा मागास वर्गांसाठी राखीव ठेवण्याचा अध्यादेश.

राजर्षी शाहू महाराज हे सामाजिक समतेच्या तत्वाचे पुरस्कर्ते आणि कृतिशिल राजे होते. 'भारतात इतका समतावादी व न्यायप्रिय राजा झाला असेल यावर काहींचा पुढील पिढींचा विश्वास बसणार नाही' हे खरेच आहे. विसाव्या शतकात काळाची पावले ओळखून आपल्या कर्मभूमीत जातीयता, सामाजिक विषमता व अनिष्ट रुढी विरुद्ध कायदे घडवून त्यांची अंमलबजावणी करून समतेवर आधारित समाज निर्माण करण्याचे महान कार्य शाहू महाराजांनी केले. मानवी मूल्यावर आधारित व सामाजिक न्यायावर आधारित असणारी समाज व्यवस्था निर्माण करण्याचे कार्य महाराजांनी केले आहे. राजर्षी शाहू महाराजांचे हे विचार भारतीय समाजात परिवर्तनासाठी आजही उपयोगी आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. शाहू महाराजांची सामाजिक न्यायविषयीची भूमिका अभ्यासणे.
2. शाहू महाराजांची समतेची विषयी भूमिका समजून घेणे.
3. शाहू महाराजांनी न्यायाकरीता केलेल्या कृती तपासणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन लेखाकरिता वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक सामाजिक शास्त्र संशोधन पद्धतीचा

वापर करण्यात आला आहे. संशोधन लेखाकरिता दुय्यम स्वरूपाच्या साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य :

शाहू महाराजांचे एकूण कार्यात त्यांचे शैक्षणिक कार्य अतिशय महत्वाचे आहे. महात्मा फुले यांच्याप्रमाणेच सामाजिक सुधारणेच्या कार्यात त्यांनी शिक्षणाला प्रमुख स्थान दिले. शाहू महाराजांनी अधिकारग्रहण केले. त्याचवेळी बहुजन समाज अज्ञानाचे व अंधश्रद्धेचे जीवन जगत होता. शिक्षण घेणे आपले काम नाही अशी या समाजाची समजूत होती. ज्ञानाच्या क्षेत्रात ब्राम्हण जातीची मक्तेदारी ब्रिटिशपूर्व काळापासून निर्माण झालेली होती. इंग्रजांनी विद्येची प्रवेशद्वारे सर्व जातींसाठी खुली केली. तथापि पूर्वीपासून ज्यांना विद्या अभ्यासाची परंपरा नव्हती. त्यांना या नव्या संधीचा लाभ घेता आला नाही. बहुजन समाजातील असंख्य लोक अज्ञान व दारिद्र्याचे जीवन जगत होते. छत्रपती शाहू महाराजांनी या अज्ञानी बहुजन समाजात ज्ञानाची ज्योत पेटविली बहुजन समाजाला, स्त्रियांना सुशिक्षित करण्यासाठी प्राथमिक शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंत ध्येय उपलब्ध करण्याचे धोरण त्यांनी आखले. बहुजन समाजाच्या शैक्षणिक प्रगतीत येणाऱ्या अडचणींवर मात करण्याचे त्यांनी ठरविले.

प्राथमिक शिक्षणाचा प्राधान्य :

बहुजन

समाजाचा शैक्षणिक विकास घडवून आणण्यासाठी महाराजांनी योजनाबद्ध आखणी केलेली दिसते. प्राथमिक, शिक्षणाचा पाया मजबूत केल्यानंतर उच्च शिक्षणापर्यंत वाटचाल करण्याचा त्यांचा निश्चय होता. प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रसारांमध्ये भरभक्कम पायावर उच्च शिक्षणाची इमारत उभी करण्याचा त्यांचा मानस होता. सन 1913 मध्ये शाहू महाराजांनी प्रत्येक गावात एकतरी शाळा असावी व ती शाळा गावात राहणाऱ्या बहुसंख्य जातीच्या व्यक्तीने चालवावी असे त्यांचे मत होते. शिक्षकाचा गावकामगारांत समावेश करून गाववतनाने भाडेमुक्त जमीन देण्याचे त्यांनी ठरविले. शिक्षणाविषयी शिक्षकांच्या मनात आस्था निर्माण व्हावी व त्याने शिक्षणविषयक चळवळीला गती यावी असे महाराजांना वाटत होते. तथापि, शिक्षकांच्या बाबतीत वतनदारी पद्धत उपयुक्त न ठरल्याने त्यांनी शिक्षकांची पगारावर नेमणूक सुरु केली. 'सन 1913 च्या आदेशानुसार'१ निरनिराळ्या खेड्यांमध्ये मंदिरे, चावडी, धर्मशाळा व इमारतीमधून प्राथमिक शाळा सुरु झाल्या. शाळेच्या इमारतीचे बांधकाम दुरुस्ती व देखरेख ही कामे पाटील, कुलकर्णी व प्रजाजनांवर सोपविली. शिक्षणाच्या कार्यात समाजाचा सहभाग मिळविण्याची त्यांनी योजना केलेली दिसते. बहुजन समाजाच्या सर्वांगीण हितासाठी प्राथमिक शिक्षणाद्वारे छत्रपती शाहू महाराज व्यापक बैठक तयार करीत होते. त्या वृष्टीकोनातूनच त्यांनी निरनिराळ्या शिक्षण संस्था व व्यक्तींना आर्थिक सहकार्य केले. त्यामुळेच कोल्हापूर संस्थानात प्राथमिक शिक्षणाचा मोठ्या प्रमाणावर विकास झाला.

मोफत व सक्तीचे शिक्षण :

'25 जुलै 1917 च्या हुकुमानुसार महाराजांनी प्राथमिक शाळेत फी माफीची घोषणा केली.'२ 'शिक्षणामधून सामाजिक समता येईल. त्यासाठी प्रथम शिक्षण घेतले पाहिजे. जोपर्यंत हिंदुस्थान जाती बंधनाने निगडीत राहील तोपर्यंत स्वराज्य स्थापनेपासून मिळणारे अधिकार आपणास घेता येणार नाहीत. म्हणून निरनिराळ्या समाजातील लोकांना शिक्षण घेण्याची पद्धत मी अवलंबित आहे.'३

राखीव जागांबद्दल भूमिका :

भारताची राज्यघटना 26 जानेवारी 1950 सालापासून अंमलात आली. त्यात राखीव जागांची तरतूद केली

होती. भारतीय राज्यघटनेत आर्थिक दृष्ट्या आणि शैक्षणिक दृष्ट्या मागास वर्गाकरिता राखीव जागा ठेवण्याची सूचना आहे. भारतात या घटनेच्या कैक वर्षे अगोदरच राखीव जागा ठेवण्याचा शाहू महाराजांचा वट हुकुम आहे. या हुकुमात शाहू महाराजांनी म्हटले आहे. 'संस्थानाच्या नोकरीत मागासवर्गीयांचे प्रमाण कमी आहे. म्हणून ही परिस्थिती काही अशी दूर करण्यासाठी व संस्थानामध्ये महाराजांच्या प्रजाजनांना उच्च शिक्षण संपादण्यास उत्तेजन देण्यासाठी या व वर्गाकरिता आजपर्यंतच्या प्रमाणापेक्षा विस्तृत प्रमाणात संस्थानाच्या नोकरीत जागा राखून ठेवण्याचा महाराजांचा कृतनिश्चय झाला आहे.'४

शाहू महाराजांनी 26 जुलै 1902 रोजी आपल्या संस्थानात पन्नास टक्के (50%) राखीव जागा ठेवल्या होत्या. पुढे शाहू महाराज म्हणतात. 'या धोरणाला अनुसरून या हुकुमाच्या तारखेपासून ज्या जागा मोकळ्या पडतील, त्यापैकी 50 टक्के शेकडा जागा मागासलेल्या वर्गातील उमेदवारांना देण्यात येतील. अशी महाराजांची अनुज्ञा झाली आहे. ज्या - ज्या ऑफीसात मागासलेल्या लोकांचे प्रमाण हल्ली शेकडा 50 टक्के पेक्षा कमी आहे. त्या- त्या ऑफीसातील मोकळी पडणारी जागा झटपट मागासलेल्या वर्गातील इसमास देण्यात येईल. प्रत्येक खात्यांच्या मुख्यांनी या हुकुमानंतर भरलेल्या जागांचा तिमाही अहवाल सादर केला पाहिजे.'५ शाहू महाराजांच्या या भूमिकेने समाजाला काही अंशी न्याय देण्याचे कार्य महाराजांनी प्रत्यक्ष कृतीने केलेले आढळून येते.

विशेष संधीचे तत्व : विषमतेने भरलेल्या समाजात संधीची विषमता निर्माण करणे आवश्यक असते. व ही विषमता आरक्षण धोरणामुळे वैधानिक ठरते. यावर महात्मा फुलेंचा देखील विश्वास होता. म्हणूनच त्यांनी विविध ठिकाणी निवडक जातींना आधी प्राधान्य द्यावे व पुढारलेल्या जातींचा नंतर विचार करावा असे सूचित केले. त्यामुळे हजारो वर्षांपासून सामाजिक, आर्थिक व राजकीयदृष्ट्या अस्पृश्य राहिलेल्या बहुजन समाजाला त्यांच्या जातीला सामाजिक न्याय मिळत आहे. महात्मा फुलेंनी या संकल्पनेचा प्रथम उल्लेख केला. यानंतर शाहू महाराजांनी आरक्षणाची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी केली.

पुढे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी याच धोरणाला भारतीय राज्यघटनेत स्थान देऊन हाच वारसा चालविला. डॉ.आंबेडकर समतेच्या ध्येयाचा पुरस्कार

करताना समतेचा अर्थ संधीची समानता एवढाच करीत नाहीत. तर आणखी एक पाऊल पुढे टाकून विशेष संधीचे तत्त्व समतेत समाविष्ट आहे, असेही सांगतात, सामाजिक, आर्थिकदृष्ट्या शोषित, मागास- समुहातील व्यक्तींच्या विकासासाठी चालना द्यावयाची असेल तर त्यांच्यासाठी खास संधी, सवलती व संरक्षण यांची घटनात्मक तरतुद करणे आवश्यक आहे. तरच काही काळाने समाजातील पुढारलेल्या वर्गाशी स्पर्धा करण्याची त्यांची क्षमता वाढेल. विशेष संधीचे हे तत्त्व समतेच्या तत्त्वांशी वरकरणी विसंगत वाटले, विषमता दर्शक वाटले तरी खऱ्या समतावादयांना तसे वाटत नाही. डॉ.आंबेडकरांनी विशेष संधी तत्त्वाचे पुढीलप्रमाणे समर्थन केले आहे. 'समतावादयांचे ध्येय सर्वांना समतेने वागविणे हे नसून समता प्रस्थापित करणे हे आहे. हे ध्येय साधताना सर्वांना समतेने चालणे शक्य नाही. जेथे सर्व व्यक्ती समान आहेत. तेथे काही लोकांना असमानतेने वागविल्यास विषमता निर्माण होईल. पण जेथे त्यांना सारख्या लेखून चालणे म्हणजे समता प्रस्तापनेच्या ध्येयाला विरोध करणे होय. समाजाला समानतेने न वागविणे हा समतावादयांचा दस्तूर आहे.'⁶

डॉ.आंबेडकर यांच्या समतेच्या विचारात विशेष संधीचे तत्त्व अंतर्भूत करून न्यायतेला, सामाजिक न्यायाला महत्त्व देतात. भारतीय राज्यघटनेत अनुसूचित जाती-जमाती, सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासवर्गीय आदि समुहांना विकासासाठी ज्या सवलती व संरक्षण दिले आहे. त्यांची प्रेरणा त्यांच्या या प्रकारच्या समतेच्या संकल्पनेत आहे.

भारतामधल्या ज्या उच्च जाती आहेत. त्या इतर जातीपेक्षा स्वतःला श्रेष्ठ समजतात. कारण हजारो वर्षांपासून त्यांनी आपल्या वर्चस्वाचे डांगोरे पिटून सर्वसामान्य माणसांना जगण्यास पायबंद केला आहे. यामध्ये केवळ आर्थिक विषमता नाही तर एकूणच मानवी जीवनात व्यवहारातील सर्व घटकांना बंदिस्त केले आहे. त्यामुळे कनिष्ठ जातीतील माणसांत आपण उच्च जातीपेक्षा कमी आहोत, ही न्युनगंडाची भावना निर्माण झाली. त्याचे स्वत्व हरवले आणि तो दिशाहीन झाला. त्याचा परिणाम म्हणजे आपल्या हक्कांसाठी त्याच्या मनात कुठलीच आशा उरली नव्हती. म्हणून तो कायम आपले अस्तित्व गमावून बसला. त्यांना भारतीय समाजव्यवस्थेत दुय्यम स्थान मिळाले.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जातनिहाय आरक्षणांची तरतुद केली. त्यामुळे सामाजिक परिवर्तन मोठ्या प्रमाणात घडले. सर्वसामान्य माणसाला नवी ऊर्जा मिळाली. हीच ऊर्जा शेवटच्या माणसांचे जीवनमान उंचावण्यास मोलाची ठरली. परंतु या सोबतच समानेत खूप मोठी दरी निर्माण झाली आहे. एकीकडे प्रचंड भौतिक सुविधा तर दुसरीकडे एक जेवणाची पंचाईत, त्याचा परिणाम जातीय द्वेष वाढत चालला आहे. हा द्वेष कुणाच्याही भल्याचा नाही. पण आपल्या आजूबाजूलाच कधी काळी सोबतीने राहणारा समुह हा प्रगतीच्या दिशेने धोडदौड करतो आहे आणि आपणास थोडीसुद्धा संधी मिळत नाही. ही खंतच सामाजिक तेढ निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरते आहे.

निष्कर्ष :

- 1) शाहू महाराजांनी दिलेल्या 50 टक्के आरक्षण धोरणाने प्रशासनातील नोकऱ्यात संधी मिळून ब्राम्हणेत्तर
- 2) जातीचे प्रशासनातील संख्याबळ वाढलेले दिसते. याचा परिणाम बहून समाजाला बऱ्याच अंशी सामाजिक न्याय मिळाल्याचे दिसते.
- 3) राजर्षी शाहूंनी सतत अपेक्षित व वंचित जीवन जगणाऱ्या भटक्या विमुक्त व गुन्हेगार समजल्या जाणाऱ्या जातींना शिक्षणाच्या व रोजगारांच्या संधी उपलब्ध करून देऊन त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणले. त्यामुळे भटक्या व विमुक्त जातींचा सामाजिक दर्जा काही प्रमाणात उंचावला गेला.
- 4) शाहू महाराजांनी मानवतेला कलंक असलेल्या जाती प्रथा व जातीभेद यावर प्रहार केला. विविध कायदे व व्यावहारिक उपाययोजना केल्या. याचा परिणाम म्हणून जातिभेदाची ही तीव्रता खूप कमी झालेली दिसते. हे शाहू महाराजांच्या प्रयत्नांचे यशच म्हणावे लागेल.
- 5) शाहू महाराजांनी मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण या सुरु केलेल्या योजनेमुळे दलित-अस्पृश्य व शेतकऱ्यांच्या मुलांना देखील घेता आले. शिक्षण हे व्यापक झाले.
- 6) शाहू महाराजांनी महाराष्ट्रभर शिक्षण संस्था व वसतिगृहे यांना मदत केली. देणग्या दिल्या. यामुळे महाराष्ट्र हे शिक्षणात अग्रेसर असलेले राज्य आढळते.

- 7) राजर्षी शाहू महाराजांच्या स्त्री शिक्षणाविषयीच्या धोरणाने स्त्री शिक्षणाला चालना मिळाली. स्त्रियांमध्ये शैक्षणिक जागृती निर्माण होऊन त्या शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आल्या.
- 8) शाहू महाराजांचा राजकीय सुधारणांना विरोध नव्हता परंतु राजकीय सुधारणांच्या अगोदर सामाजिक सुधारणा झाल्या पाहिजेत असे त्यांचे स्पष्ट मत होते.
- 9) शाहू महाराज हे राजे होते. तरी देखील त्यांनी सत्ता हळूहळू जनतेकडे सोपवण्याचा प्रयत्न केला. म्हणजे शाहू महाराज हे सामाजिक लोकशाहीचा पुरस्कार करणारे राजे होते.

संदर्भ :

1. पवार जयसिंगराव,(संपा), राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ, प्रथमावृत्ती ,महाराष्ट्र इतिहासप्रबोधिनी, कोल्हापूर, 2001, पृ.क्र.07.
2. अॅड पानसरे गोविंद, राजर्षी शाहू: वसा आणि वारसा, तिसरी आवृत्ती, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, मुंबई, 2007, पान क्र.26.

3. कीर धनंजय, राजर्षी शाहू द्यवपती (मराठी: जीवनग्रंथ) तिसरी आवृत्ती, पॉप्युलरप्रकाशन, मुंबई पुर्नमुद्रण, 2016, पृ.क्र.08.
4. डॉ.भोसले एस.एस., राजर्षी शाहू: संदर्भ आणि भूमिका, प्रथम आवृत्ती, रणजीतप्रकाशन, कोल्हापूर, 1981, पान क्र.71.
5. अर्जुने दिलीप, राजर्षी शाहू महाराजांची आरक्षण भूमिका आणि सद्यस्थिती, प्रथम आवृत्ती, साद प्रकाशन, औरंगाबाद, 2013, पृ.क्र.20.
6. आलटे रानवा नरहरी, राजर्षी शाहू महाराजांची सामाजिक न्यायावदलची वाटचाल: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास, अप्रकाशित पि.एच.डी.प्रबंध, स्वामी रामानंद तिर्य मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड, पृ.क्र.216.देशपांडे एम.डी.डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकीय विचार, सातवी आवृत्ती, लोकवाङ्मय प्रकाशन, मुंबई, 2013, पृ.क्र.16-17.

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

**'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102**

Email- rbhole1965@gmail.com

Visit-www.jrdrvb.com

Address

**'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102**
